

„СВЕЩЕНАТА БОЛЕСТ“ В БЪЛГАРСКАТА И В СРЪБСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА ЛИТЕРАТУРА

Елисавета Ненчева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Елисавета Ненчева. „Священная болезнь“ в болгарской и сербской средневековых литературах

В статъе подробно рассмотрена и проанализирана глава сороковая из Жития сербского короля Стефана Уроша III (Стефана Дечанского), написанного Григорием Цамблаком в начале пятнадцатого века.

В данном тексте зафиксировано одно из самых редких, но и наиболее подробных описаний болезни проказа, а также больницы для лечения прокаженных из всех обнаруженных в болгарской и сербской средневековых литературах.

Ключевые слова: история, проказа, болгарская и сербская средневековая литература, Григорий Цамблак

Elisaveta Nenchewa. “The Sacred Disease” in Bulgarian and Serbian Medieval Literature

The subject matter of the present research is a detailed analysis of Chapter 40th from The Life Of King Stefan Uroš III (Stefan Dečanski), written by Gregory Tsamblak at the beginning of XV c.

The text is one of the rarest but detailed descriptions of lepra in Bulgarian and Serbian medieval literature and includes description of medical nature and traits of the disease, which are prevalent in The Middle Ages in the Balkans.

Key words: History of Leprosy, Bulgarian and Serbian Medieval Literature, Gregory Tsamblak

Проказата в древността. Описания на болестта в средновековната българска и сръбска литература

Проказата (гр. лепра), хронично заболяване, което в своите крайни стадии предизвиква тежки лицеви и телесни деформации, е позната на човечеството още от най-древни времена. Промените в тялото, предизвикани от болестта, невъзможността в голяма част от случаите те да бъдат контролирани и лекувани, са плашили и отвращавали хората, създавайки в човешките общества негативна представа за заболяването.

В Стария завет е описан начинът, по който общността се отнася към болните от проказа, които биват наблюдавани, за да бъде установена степента на инфекцията, след което в случай на доказване на заболяването болният бива отделен от общността, за да бъде тя предпазена от „нечистотата“ на болестта (Левит 13: 1 – 17). Този начин на третиране на болните от проказа като нечисти е отразен и в превода от гр. език на старобългарската дума за болестта: коренът на думата „проказа“ идва от стб. *казити* (наказвам) (БЕР: 754). В гл. 13 на книга „Левит“ на Стария завет тази болест е представена като нелечимо и „нечисто“ хронично страдание заедно с други, по-леко протичащи кожни болести и вероятно е била често смесвана с тях (макар за разлика от други подобни заболявания тя почти винаги да предизвиква трайни и необратими увреждания, а също и отделяне на болния от обществото). В Новия завет обаче (Евангелие на Лука) тя вече е представена като лечима. Едно от изцелителните чудеса на Исус Христос (Лука 5: 12 – 17) е именно излекуването на прокажените, което той извършва като форма на очистване – индивидуално или групово. Описанието на второто чудо, извършено с десетимата прокажени (Лука 17: 12 – 19), носи още и информацията, че болните са били прогонвани от общността на здравите с цел предпазване от заразата и са се придвижвали на групи вероятно за да се пазят от животни и врагове.

Отношението към заболелите от проказа през Средновековието в Западна Европа се влияе от старозаветната силно негативна представа за болестта. Болните от проказа са възприемани като нечисти физически и духовно, като наказани от Бог заради морално падение и поради това са смятани дори за еретици. Тази гледна точка се разпространява през VI и VII в. в съчиненията на папа Григорий Велики, на Изидор Севилски и на хрониста Беда (Кови 2001: 316). Степента на негативизъм към заболелите от проказа зависи от честотата на заболяемост (възникване на епидемични огнища в различни градове и области), както и от индивидуалното отношение на определени влиятелни църковни и светски лица към болните¹.

В изследванията върху средновековната литература на българи и сърби – за разлика от тази на Западна Европа – проблематиката на болестта, както и на отношението към нея са рядко срещани поради това,

---

¹ Най-често милосърдното отношение се изразява чрез издаване на декрети за облекчаване на живота на болните от проказа, позволяващи на прокажените да си набавят храна чрез специални права за просене на милостиня и по този начин да съществуват, макар и в периферията на някои средновековни общества, без да бъдат тотално изолирани от общността. – Б. а.

че сведенията за разпространението на болестта през този период на Балканите и в България, и в Сърбия са силно ограничени, а освен това в редица случаи проказата се смесва с други кожни заболявания или с такива, които имат епидемичен характер. Болестта е била от съществено значение за обществото, което е довело до необходимостта от построяването на специализирани лечебни заведения, наричани лепрозориуми, голяма част от които са възниквали край големи манастирски комплекси, свързани с отдаване на почит към владетели или към видни аристократи. Болниците за проказени в Сърбия и на Балканите, както и в Западна Европа вероятно са били специализирани в лечение само на това заболяване и поради своето естество е трябвало да бъдат локализирани на изолирани места, където поради инфекциозния характер на болестта заразените от проказа да бъдат държани далече от другите болни, както и от здравите хора.

Описание на „свещената болест“ в *Житие на Стефан Дечански* от Григорий Цамблак и в *Похвално слово за Константин и Елена* от Патриарх Евтимий

Житие и живот на светия великомъченик цар Стефан Сръбски (Дечански) от Григорий Цамблак съдържа едно от най-редките, но и най-пълни картинни описания на проказата в българската и сръбската средновековна литература. В един кратък по обем текст от гл. 40 на *Житието* авторът описва с медицинска точност симптомите и проявленията на болестта в болница за проказени, чието построяване близо до манастира Дечани Цамблак приписва на Стефан Урош III Дечански. Григорий Цамблак, който е игумен на манастира Дечани – построен от Стефан Дечански през първите години на XV в., е бил запознат с това как протича болестта и какви поражения нанася върху засегнатите от нея. От какъв източник Цамблак би могъл да получи толкова точна информация за симптоматиката на болестта и дали болницата, изградена към манастира, е била тясно специализирана за лечение на проказени?

Според *Житието* Стефан Дечански построява болницата за проказени „на три стадия“ от манастира. Стои обаче въпросът доколко това отговаря на истината, тъй като сходен топос (построяването на болница към манастирски комплекс, но във византийската столица Константинопол) присъства и в житието на бащата на Стефан Дечански – крал Стефан Милутин. В подкрепа на това твърдение е и коренно различната представа за Стефан Дечански, създадена към средата на XIV в. от Даниловия ученик във фрагментарния житиен текст за този сръбски владетел, поместен в *Даниловия сборник*. Там Стефан Дечански е предста-

вен в съвсем друга светлина – най-вече чрез своите военни победи, както и през призмата на сложните взаимоотношения с баща си, който го обвинява в заговор, ослепява го и го изпраща в изгнание. Сложни са взаимоотношенията и с неговия син – Стефан Душан, който го сваля от престола (Маринкович 2007: 254 – 256). В житието на сръбския владетел в Даниловия сборник обаче липсват данни за построяване на болница в близост до манастира Дечани.

Построяването на болница за прокажени, представено в другото житие на Стефан Дечански – това от Григорий Цамблак, върху което са фокусирани и нашите настоящи разсъждения, е окачествено като „венец“ на неговото милосърдие. Епизодът е поместен почти в края на описанието на жизнения път на краля мъченик непосредствено след епизода с победата му срещу българския цар Михаил Шишман в битката при Велбъжд, която безспорно е сред най-значимите му военни победи. Стефан Дечански е представен като човек, готов след воинските подвизи, постигнати с Божия помощ, да извърши и най-големите подвизи на християнско милосърдие и себеотрицание (които са с по-висока стойност в градацията, направена от Цамблак в житието), давайки чрез построяването на болницата подслон и духовна утеха на прокажените: *братію съвъраетъ, числоу доволно мноужество* (ЖСД л. 707а, гл. 40.2). Техните телесни страдания, описани картинно и истинно, предизвикват умиление у читателя. Кралят осигурява всичко необходимо на болните: построява болница, назначава администрация, която да се грижи за тях, осигурявайки им най-доброто лечение, препоръчано от тогавашната медицина, дори полага лични грижи за тях: *Симь покланяе се, обьемиле оусрьдно, пльти страд|а|телное шне ц'клоуе слъзани, словеса оут'кшенїа къ нимь вєс'ѣдѣе сихъ похвалнае* (ЖСД, пак там). Причината Стефан Дечански да извършва това „служене“ на болните, е описана в следващия пасаж и отразява познатата вече новозаветна гледна точка, която обвързва извървяването на пътя на страданието с постигането на Божието царство: *іако ради в'ѣвненнаг|о| страд|а|ніа и скороп'однаго, вєсконьчюнаѣ ц|а|рствїоу спод|о|више се*. Кралят проявява милосърдие към онези, които поради тежкото си заболяване са отхвърлени от обществото, и тайно ги посещава в болницата. Този акт на милосърдие е достоен завършек на жизнения път на владетеля мъченик, чиято мъдрост е сравнена със Соломоновата: *и не толико Соломонь о вьсеи слаб'ѣ ц|а|рствїа своего красочаше се, елико шнь страд|а|лцьскымь симь съвранїемь и многы ноши скончаваше съ ними вєс'ѣдѣе, в'ѣхоу во в'ън их моужїе и в|о|ж|ь|ствны мь н'ѣткыни спод|о|вльше се* (ЖСД, л. 707б, гл. 40.8). В *Житието на Стефан Дечанс-*

ки сръбският владетел преживява своето духовно пречистване чрез аскеза, която започва символично с избождането на очите му и прогонването му от сръбското кралство след интригите на неговата мащеха и продължава по време на последвалото многогодишно изгнаничество, когато той извършва подвизи на вярата и преживява изпитание – смъртта на по-малкия си син.

Названието на проказата, за лечение на която Стефан Дечански построява болница, още в самото начало на разглеждания пасаж обаче е уникално за българската и сръбската литература. Григорий Цамблак не употребява нейното обичайно название – „проказа“, което се среща включително и в старобългарските евангелски преводи, а евфемистично я нарича „свещен недъг“. Каква е причината Григорий Цамблак да назове в конкретния случай заболяването проказа „свещен недъг“, и среща ли се то и в други произведения от българската или сръбската средновековна литература?

Отговор на този въпрос би могъл да се открие в популярното *Похвално слово за Константин и Елена* от Патриарх Евтимий, възникнало през XIV в., в което също е споменато заболяването проказа. В единствения епизод от *Похвалното слово*, в който се открива фрагментарно описание на тази болест, е представена популярната легенда за приемането на християнството от Константин Велики. Според тази легенда императорът приема светото кръщение като акт, който представлява своеобразно духовно и телесно очищение и който му помага да се спаси от тежко заболяване – проказа, която по онова време е била нелечима: и вра҃емь мнѡгы хытрѡсти подвыгшємь о того исцѣлєннїи не оуслѣвшємь ничѣже (Калужняцки 1901: 163). Присъствието в този текст на легендата за излекуването на византийския император от проказа чрез приемането на Свето кръщение свидетелства за присъствието на проказата и в живота на българите по времето, когато Патриарх Евтимий създава *Похвално слово за Константин и Елена* – периода от втората половина на XIV в. (известно е, че по това време проказата е широко разпространена в Европа, като на места тя достига епидемични размери). Нещо повече – то показва и определено отношение към болестта, която в легендата е представена като лечима, а спасението от мъките за болните се осъществява чрез силата на вярата. Този пасаж от *Похвалното слово* би могъл да бъде посочен и като пример за промяна в отношението към болестта и към болните от проказа в българското общество по времето на Патриарх Евтимий – промяна, която вероятно се дължи на навлизането на исихастките схващания за лечението на тежки хронични заболявания с летален край (Георгиев 2011: 154 – 155) и на

идеята за първенстващата роля на духа над плътта, както и на представите, че страданието, отнемащо значението на плътта, е път към спасението на душата.

В края на похвалното слово Константин Велики най-сетне получава съновидение, в което апостолите Петър и Павел го насочват към спасителното за него кръщение в Христовата вяра, което да бъде извършено от тогавашния епископ на Рим – Силвестър. Чрез това кръщение императорът трябва да се очисти от проказата и от всички телесни недъзи. И действително това се случва: *Въсходящюу же емоу ѿт бани пакы вытїа, остави въ нии, такоже рыкїе лоуспы, проказкїя страсть и изыде въсь здравъ, радостїи же и доушею и тѣломь* (Калужняцки 1901: 164). Водата от Светото кръщение излекува тежките рани от проказата и струпеите падат от тялото във вид на рибешки люспи, което символизира духовното прераждане на императора (рибата е новозаветен символ на първите християнски общини и новопокръстените християни). Чрез Светото кръщение болното тяло на императора се превръща символично в тяло Христово и страданието е преодоляно, а плътта на императора, както и душата му преживяват пълно очищение. Болестта, която се явява както човешко, така и държавническо изпитание, кара император Константин Велики да прояви качества на мъдър и милостив владетел, подтиквайки го към Светото кръщение – тя е част от пътя към светостта на самия Константин, утвърдил християнството в Римската империя и сам станал пример за подражание за всички християнски владетели. Именно тази болест в *Житието на Стефан Дечански* Григорий Цамблак нарича „свещена“ („свещен недъг“).

„Свещеният недъг“ и представите за строежа на човешкото тяло, отразени в хуморалната теория за равновесието на течностите

Но има ли други основания, свързани с тогавашните представи за природата на човешкото тяло, въз основа на които проказата, описана в *Житието на Стефан Дечански*, би могла да бъде наречена „свещен недъг“? Коя от средновековните медицински представи, познати на Цамблак, би могла да даде основание за подобно назоваване на болестта?

Вече беше споменато, че описанието на болестта в глава 40 от *Житието на Стефан Дечански* е необичайно именно заради неговата медицинска точност, която прави впечатление с ясното представяне на основните симптоми на заболяването, както и на най-популярните начини за лечение, познати на тогавашната медицинска практика. Григорий Цамблак, като игумен на манастира, построен от Стефан Дечански, е познавал много добре работата в болницата за прокажени към манас-

(проказа, кожни екземи с хроничен характер и др.), на сетивните органи (слепота и глухота), на двигателния апарат се развиват постепенно и са смятани за „болести – изпитание“ (Георгиев 1985: 32).

Описанието на симптомите² на болестта, с които започва глава 40 от *Житие на Стефан Дечански* от Григорий Цамблак, наглед съответства със средновековните медицински познания на античните автори за проказата. Причините за заболяването Цамблак определя като „възвирание на кръвта“ (възврѣніемъ кръвѣ – ЖСД, л. 707а). Авторът на *Житието на Стефан Дечански* описва протичането на проказата с промените в състоянието на една от основните телесни течности – кръвта, за която Йоан Екзарх твърди, че е вместилище на душата (Екзарх 1981: 235). Това обаче е гледна точка към телесното състояние по време на болестта, което се различава от мнението на късноантичните медицински авторитети Хипократ и Гален, които смятат, че проказата е заболяване, предизвикано от възпаление и от промени в черната жлъчка. Според Цамблак „свещеният недъг“ (проказата) е причинен от промени в състоянието на кръвта, която според Гален, а и според хуморалната теория за строежа на човешкото тяло е вещество (течност), различаващо се от черната жлъчка. Дали това се дължи на грешка, допусната в източника, който е ползвал книжовникът, или напротив, причина за това са променените представи за болестта, настъпили през XV в.?

Налице са сведения за порочна практика за лекуване на проказа с кръв от малки деца. Очевидно опитът за „подмладяване на кръвта“ има за цел да премахне негативните резултати от промените, които настъпват с кръвта в хода на болестта. Тази практика се споменава в легендата за заболяването от проказа на император Константин Велики, комуто според *Похвално слово за Константин и Елена* от Патриарх Евтимий неговите съветници – езически магьосници, предложили да се лекува с бани от кръв на малки деца. Същият момент присъства и в съчинението на Евсевий Памфила (роден през IV в.), което е основен източник за написването на *Похвалното слово на Патриарх Евтимий*, както и в съчиненията на някои византийски хронисти, включително и в *История* от Йоан Кантакузин (Иванова 2011: 9).

Особено жестоки при проказата са пораженията върху лицето и главата, посочени на първо място в текста на Цамблак като опознавателен знак, с който започва описанието на симптомите на болестта – съг-

² Симптомите на проказата са тежки лицеви и телесни деформации, които засягат структурата на тялото, включително костите. Скелетните деформации при болните от проказа и до днес са начин за разпознаване на болестта при археологически находки. – Б. а.

нившата лица или лице (ЖСД, пак там). Познанията на средновековната медицина и описанията от Григорий Цамблак начални и основни признаци на заболяването тук кореспондират със съвременните познания за болестта, според които именно носната кухина е главен резервоар на лепроматозната инфекция, която при тежки случаи и липса на лечение води до унищожаване на меките тъкани на носа и лицевите тъкани около него. За средновековните хора лицето е „огледало на душата“. Описанието на формата и вида на основните органи на лицето в *Шестоднев* от Йоан Екзарх например дава представа за характера и душевните качества на човека (Екзарх 1981: 252). Изтъкнатият от Григорий Цамблак видим симптом на заболяването се е възприемал от средновековния човек като тежък и непоправим белег на отнетата идентичност на заболялия и на принудителното откъсване от семейството, от рода (тъй като той носи техните фамилни лицеви белези) и от всички обществени структури. Главата е мястото, където „умът, разумната и управляващата сила на безплътната душа, като някакъв истинолюбец, нелицеприятен и твърд съдия, или направо казано, като цар [...], седи на висок престол и бързо разбира онова, което чува“ (Екзарх 1981: пак там). Почти същата метафора е използвал преди това и Гален, който казва, че „главата е била създадена заради мозъка и следователно съдържа в себе си всички сетива, сякаш в качеството на служители и телохранители на великия цар“ (Гален VIII, II: 614). Тоест проказата атакува най-съществената част от плътта на човека, тя видоизменя неговия външен вид, прави го неразпознаваем, тя атакува вместилището на „свещеното“ в човека, заболял от проказа. Болните преживяват катарзис – те са отхвърляни от обществото заради здравето на своите близки и на околните и заради отвращението от техните рани. Опазването на тяхната човешка същност и вяра се явява за средновековния човек единствен път на спасение. Чрез смирение и чрез милосърдие здравите членове на обществото могат да помогнат за духовното оцеляване на прокажените. Това очевидно осъзнава и Григорий Цамблак, разсъждавайки картинно и емоционално за начините на облекчаване на страданието на болните, чието лечение се провеждало с помощта на „най-модерните“ за времето си методи – с благовонни масла и с меки превръзки, които не дразнели разранената им кожа.

При описанието на симптомите на заболяването в *Житието на Стефан Дечански* се наблюдава градация. Изброяването на проявите на болестта, което е единствено по рода си и в сръбската, и в българската литература, започва с отделянето на тежко поразените части от тялото и завършва с невъзможността болният да диша. Някои изследователи

посочват, че това описание не е „плод на наблюдение“, а „има общи елементи“ с описанието на болните от чума в Четвърта книга на *История* на Йоан Кантакузин (Ангушева-Тиханова 2001: 78), без обаче да уточнят кои са общите елементи, какъв е делът им в текстовата цялост и т.н. Необходимо е да бъде направен общ каталог на симптомите и на проявите на болестта, така както са описани те в западноевропейската и византийската литература от Средновековието, за да се проследят причините за съкращаването или добавянето на една или друга част от общото описание на болестта в съчиненията на различните автори. Въпреки съмненията в оригиналността на описанието на проказата в *Житие на Стефан Дечански* за нас е от съществено значение нейното определяне за първи път като „свещена болест“.

Григорий Цамблак включва в *Житието* и ценни сведения за организацията на болницата за прокажени – той съобщава, че Стефан Дечански назначава начело на болницата високопоставен лекар, близък до двора на владетеля, който е наречен „строител“, „благ и добър мъж“ (стронтелиа шт полаты, вл|а|га н добра мѣжа (ЖСД, л. 707а, глава 40.5) и комуто е заповядано да полага за тях всякакви грижи и да облекчава болките им, причинени от техния недъг вѣсѣмь тѣмь оугаждатн н юже шт недоуга тѣмь оутолкватн колѣзны, ЖСД, пак там). „Строителят“ на болницата и неин главен лекар може би дори е съставил планове как трябва да изглежда това здравно заведение, включително е предвидил броя и вида на болничните стаи и сервизните помещения. Главният лекар на болницата се е грижел за всички събрани там страдалци. Понататък авторът добавя, че в бъдеще вероятно той ще посвети още от своето време на тази тема.

Житието на Стефан Дечански от Григорий Цамблак е ценен източник за проучването на историята на проказата на Балканите през Средновековието, предоставящ разнородни сведения за болестта, за отношението към болните и начините на лечение. Описано е устройството на една голяма, администрирана от двореца болница за прокажени (вероятно сред тях е имало такива с по-висок обществен статут, което свидетелства за голямото разпространение на болестта), откъдето черпим сведения за медицинските познания за болестта в България и Сърбия в началото на XV в., когато е датирано *Житието*. Настъпилата промяна в разбирането за болестта, чийто израз е замяната на традиционния негативизъм с едно подчертано по-хуманно отношение към болните, разкрива съществени аспекти от манталитета на балканските славяни в това драматично историческо време.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангушева-Тиханова 1996:** Ангушева-Тиханова, А. Григорий Цамблак чете византийската литература (Историята на Йоан Кантакузин, изображенията на проказата и чудесата-наказания). // *Старобългарска литература*, 1996, кн. 32, 75 – 82.
- Дуриданов, Рачева, Тодоров, ред. 1996:** Български етимологичен речник, т. 5. Редактори: Иван Дуриданов, Мария Рачева, Тодор Атанасов Тодоров. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1996.
- Гален 1821 – 1833:** Galen. *Opera Omnia*. Ed. D.C.G. Kuehn. 22 vols. Leipzig, 1821 – 1833, Vol. 14, 756 – 757.
- Георгиев 1985:** Георгиев, М. *Теоретични основи на медицината в средновековна България (IX – XIV)*. Автореферат, София, 1985.
- Георгиев 2011:** Георгиев, М. *Старобългарската медицина*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2011.
- Геров 1901:** Геров, Н. *Речник на българския език*, т. IV. Пловдив: Дружествена печатница Съгласие, 1901.
- Давидов и кол. 1981:** Давидов, А. Георги Данчев, Невяна Дончева-Панайотова, Пенка Ковачева, Тодорка Генчева. *Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак* (тук ЖСД). София: БАН, 1983.
- Иванова 1981:** Иванова, Кл. Византийски източници на Похвалата за Константин и Елена от Евтимий Търновски. // *Старобългарска литература*, кн. 10, 1981, 3 – 15.
- Маринковић 2007:** Маринковић, Р. *Светородна господа српска*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2007.
- Екзарх 1981:** Йоан Екзарх. *Шестоднев*. Превод от старобългарски, послеслов и коментар Н. Цв. Кочев. София: Наука и изкуство, 1981.
- Калужняцки 1901:** Kaluzniacki, E. *Werke des Patriarchen Euthymius (1375 – 1393)*. Wien: Commission bei Carl Gerold's Sohn, 1901.
- Кови 2001:** Covey, Herbert. People with leprosy (Hansens disease) during the Middle Ages. // *The Social Science Journal* 38/2001, 315 – 321.
- Лидъл, Скот 1983:** H. G. Liddell, R. Scott. *A Greek English Lexicon*. Oxford, 1983.
- Потър 1994:** Potter, P. *Hippocrates Affections*. Vol 5. Cambridge, Ms. 1994.